

1. מבוא

ייתכן שתמורה גדולה מתרחשת בתולדות המרקסיזם והתנועות המרקסיסטיות, בלי ששמו לב לכך במיוחד. האותות הגלויים ביותר של תמורה זאת הם המלחמות בין וייטנאם לבין סין וקמבודיה. חשיבות עולמית נודעת למלחמות אלה, משום שהן הראשונות שמתנהלות בין משטרים שאין ספק באשר לעצמאותם או לאופיים המהפכני, ומשום שאף לא אחת מהמדינות המעורבות בהן עשתה מאמץ רציני להצדיק את שפיכות הדמים במונחים של הקשר תיאורטי מרקסיסטי מוכר. אם אפשר היה, אמנם בדוחק, לפרש את סכסוכי הגבול בין סין לבין ברית המועצות בשנת 1969, ואת ההתערבויות הצבאיות הסובייטיות בגרמניה (1953), הונגריה (1956), צ'כוסלובקיה (1968) ואפגניסטן (1980) במונחים של "אימפריאליזם סוציאלי", "הגנה על הסוציאליזם" וכיוצא בזה – לפי הטעם – דומה שאיש אינו מאמין באמת ובתמים שלאוצר מילים זה יש קשר ממשי למה שקרה בהודו-סין.

אם הפלישה הווייטנאמית לקמבודיה והכיבוש שבא בעקבותיה, בדצמבר 1978 ובינואר 1979, היו המלחמה הקונבנציונלית הראשונה בקנה מידה גדול שניהל משטר מרקסיסטי אחד נגד

אחר,¹ הרי שההתקפה הסינית על קמבודיה בפברואר אישרה עד מהרה את התקדים הזה. רק מאמין מושבע יעז להמר על כך שבשנים האחרונות של המאה יהיו הסובייטים והסינים - וקל וחומר המדינות הסוציאליסטיות הקטנות יותר - באותו צד של המתרס בכל התפרצות רצינית של מעשי איבה בין מדינות. מי יוכל לערוב לכך שיוגוסלביה ואלבניה לא יגיעו להתנגשות יום אחד? הקבוצות השונות שמבקשות להביא לנסיגתו של הצבא האדום מעמדותיו במזרח אירופה חייבות להזכיר לעצמן כי הנוכחות המסיבית שלו, מאז שנת 1945, מנעה במידה רבה מאוד כל מאבק מזוין בין המשטרים המרקסיסטיים באזור.

שיקולים כאלה מדגישים את העובדה שמאז מלחמת העולם השנייה כל מהפכה מוצלחת הגדירה את עצמה במונחים

1 ניסוח זה נבחר רק כדי להרגיש את קנה המידה והסגנון של הקרבות, ולא כדי להאשים צד זה או אחר. כדי למנוע אי-הבנה אפשרית, יש לומר כי הפלישה בשנת 1978 הייתה תוצאה של התנגשויות מזוינות, שהתחילו אולי כבר בשנת 1971 בין לוחמים של שתי תנועות מהפכניות. פשיטות גבול, שהקמבודים אמנם פתחו בהן אבל שהווייטנאמים מיהרו לאמץ אף הם, התרחבו בגודל ובהיקף אחרי אפריל 1977, והגיעו לשיא בפלישה הווייטנאמית המסיבית בדצמבר 1977. אבל אף אחת מפלישות אלה לא כוונה להפיל את משטר האויב או להשתלט על שטחים רחבים, וגם אין להשוות את מספר החיילים המעורבים בהן למספר החיילים שהשתתפו בפלישה של דצמבר 1978. המחלוקת בדבר הסיבות למלחמה נידונה בצורה המעמיקה ביותר בפרסומים אלה: Stephen P. Heder, "The Kampuchea-Vietnamese Conflict", in David W.P. Elliott (ed.), *The Third Indochina Conflict*, Boulder: Westview Press, 1981, pp. 21-67; Anthony Barnett, "Inter-Communist Conflicts and Vietnam", *Bulletin of Concerned Asian Scholars* 11:4 (October-December 1979), pp. 2-9; Laura Summers, "In Matters of War and Socialism Anthony Barnett Would Shame and Honour Kampuchea .Too Much", *ibid.*, pp. 10-18

לאומיים – הרפובליקה העממית של סין, הרפובליקה הסוציאליסטית של וייטנאם וכיוצא בזה – ובכך עיגנה את עצמה היטב במרחב טריטוריאלי וחרברי שירשה מן העבר הטרור-מהפכני. ולהפך, העובדה שברית המועצות, בדומה ל"ממלכה המאוחדת של בריטניה הגדולה וצפון אירלנד", מצטיינת בסירובה הנדיר לכלול לאומיות בשמה הרשמי, מרמזת לכך שהיא יורשתה של מדינת הקיסרות הטרור-לאומית של המאה ה-19, לא פחות משהיא מבשרת איזה סדר בין-לאומי חדש במאה ה-21.

אריק הובסבאום צודק לגמרי בטענתו כי "תנועות ומדינות מרקסיסטיות נטו ליהפך לאומיות לא רק בצורתן אלא גם בתוכנן, כלומר ליהפך לאומניות. אין שום סיבה לחשוב שנטייה זאת לא תימשך".³ ונטייה זאת אינה מוגבלת רק לעולם הסוציאליסטי. כמעט בכל שנה מקבל האו"ם חברות חדשות לשורותיו. ו"אומות ותיקות" רבות, שנחשבו פעם יציבות לגמרי, ניצבות בפני אתגרים שמציבות "תת" לאומיות בתוך גבולותיהן, ואלה מעוניינות כמוכן להיפטר יום אחד מה"תת" המלווה אותן. המציאות ברורה למדי: "קץ עידן הלאומיות", שאותו חוזים כבר שנים רבות, אינו נראה באופק. לאמיתו של דבר, אומתיות (nation-ness) היא הערך הרווח המקובל ביותר על הכול בחיים הפוליטיים של זמננו.

2 אם יש למישהו ספק שלבריטניה יש יומרה דומה לזו של ברית המועצות, רצוי שישאל את עצמו לאיזו קבוצת השתייכות לאומית מכון הביטוי "הבריטי-אירי הגדול" [מהשם הרשמי: הממלכה המאוחדת של בריטניה הגדולה וצפון אירלנד?]

3 Eric Hobsbawm, "Some Reflections on 'The Break-up of Britain'", *New Left Review* 105 (September-October 1977), p. 13

גם אם העוברות ברורות, הרי שהסברן הוא עדיין עניין לוויכוח מתמשך. אומה, השתייכות לאומית (nationality), לאומיות – כל אלה, כידוע, קשות ביותר להגדרה, שלא לדבר על ניתוח. בניגוד להשפעה העצומה שהייתה ללאומיות על העולם המודרני, יש רק מעט מאוד חומר תיאורטי מתקבל על הדעת בנושאים אלה. יו סטון-ווטסון (Seton-Watson), מחברו של הספר המקיף והטוב ביותר על לאומיות בשפה האנגלית ויורשה של מסורת עצומה של היסטוריוגרפיה וסוציולוגיה ליברליות, מעיר בצער: "אין לי מנוס אפוא מהמסקנה שלא תיתכן שום 'הגדרה מדעית' של הלאום; אבל התופעה הייתה קיימת בעבר, והיא עדיין קיימת".⁴ טום נאירן (Nairn), מחבר הספר החלוצי *The Break-up of Britain* (התפרקותה של בריטניה) ויורשה של מסורת עצומה כמעט באותה מידה של היסטוריוגרפיה וסוציולוגיה מרקסיסטיות, אומר בגילוי לב: "תיאוריית הלאומיות היא כישלוננו ההיסטורי הגדול ביותר של המרקסיזם".⁵ אבל אפילו וידוי זה מטעה קצת, משום שהוא יכול להתפרש כטענה שהמאמץ הממושך והמודע לעצמו למצוא בהירות תיאורטית הסתיים בכישלון מצער. נכון יותר לומר שהלאומיות התגלתה כאנומליה מטרידה במסגרת התיאוריה המרקסיסטית, ובדיוק משום כך היא עקפה אותה ולא

4 ראו בספרו *Nations and State: An Inquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism*, Boulder: Westview Press, 1977, p. 5 (ההדגשה שלי, ב"א).

5 ראו מאמרו "The Modern Janus", *New Left Review* 94 (November-December 1975), p. 3. מאמר זה כלול ללא שינוי בספרו *The Break-up of Britain*, London: New Left Books, 1977, chapter 9 (pp. 329-363).

התייצבה מולה. אחרת איך אפשר להסביר את העובדה שמרקס לא טרח לפרש את התואר המכריע בניסוחו הנודע משנת 1848: "הפרולטריון של כל ארץ וארץ צריך [כמובן] קודם כול לשים קץ לבורגנות שלו"⁶ איך אפשר לתרץ את השימוש - שנעשה במשך יותר ממאה שנים - במושג "בורגנות לאומית", בלי שייעשה שום מאמץ ממשי להצדיק תיאורטית את הרלוונטיות של התואר הזה? איזו חשיבות תיאורטית יש דווקא לחלוקה זאת של הבורגנות - שהיא מעמד בין-לאומי במונחים של יחסי ייצור?

מטרתו של ספר זה היא להתוות כמה רעיונות בכיוון של הסבר מספק יותר ל"אנומליה" של הלאומיות. אני חש שבנושא זה גם התיאוריה המרקסיסטית וגם זו הליברלית נטרקנו מתוכן עקב מאמץ טרום-קופרניקאי "להצייל את התופעות"; ומה שנחוץ בדחיפות הוא שינוי רדיקלי של הפרספקטיבה. נקודת המוצא שלי היא שהשתייכות לאומית - או אולי מוטב "אומתיות" (nation-ness), בהתחשב במשמעויות המרובות של מילה זו - ולאומיות (nationalism) הן מוצרים תרבותיים מסוג מסוים. כדי להבין אותם כהלכה עלינו להביא בחשבון את האופן שבו נתהוו היסטורית, את הדרכים שבהן השתנו משמעויותיהם עם הזמן ואת הסיבה לכך שהם מזמינים כיום צידוק רגשי עמוק כל כך.

6 Karl Marx and Friedrich Engels, *The Communist Manifesto*, in *Selected Works*, vol. I, Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1958. p. 45 (ההדגשה שלי, ב"א). ככל דיון תיאורטי המילה "כמובן" חייבת להדליק נורה אדומה בראשו של הקורא [אנדרסון מתייחס כאן למילים "of course" המופיעות בתרגום האנגלי של הטקסט, אך לא במקור. ראו "המניפסט הקומוניסטי", בתוך הנרי וטרמן, לאומיות מול קומוניזם, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה, 1990, עמ' 87].

אנסה לטעון כי היווצרותם של מוצרים אלה לקראת סוף המאה ה-18⁷ הייתה זיקוק ספונטני של "זיווג" מורכב של כוחות היסטוריים נפרדים; אבל שמרגע שהם נוצרו, הם הפכו ל"מודולריים": אפשר היה להעתיקם, בדרגות שונות של מודעות עצמית, להקשרים חברתיים רבים ושונים, כך שיתחברו אל (או יחד עם) מגוון רחב של מערכות פוליטיות ואידיאולוגיות. אנסה גם להראות מדוע עוררו מוצרים תרבותיים אלה רגשות עמוקים כל כך של קשר ושייכות.

מושגים והגדרות

לפני שנפנה לדון בשאלות שהועלו כאן, דומה שמוטב לחשוב לרגע על המושג "אומה" ולנסות למצוא לו הגדרה שימושית. שלושה פרדוקסים מעסיקים, שלא לומר מטרידים, לעתים קרובות את התיאורטיקנים של הלאומיות: (1) המודרניות האובייקטיבית של האומות בעיניו של ההיסטוריון, לעומת העתיקות הסובייקטיבית בעיניהם של חסידי הלאומיות; (2) האוניברסליות של ההשתייכות

7 כפי שהעיר אאירה קמלאינן (Kemiläinen), זוג "האבות המייסדים" של המחקר האקדמי בסוגיית הלאומיות, הנס קוהן (Kohn) וקרלטון הייז (Hayes), הביאו נימוקים משכנעים לכך שיש לראות בתקופה זו את ראשית הלאומיות, ודומה ששום איש לא טען ברצינות נגד קביעה זו, פרט לאידיאולוגים חסידי לאומיות בארצות מסוימות. קמלאינן הדגיש גם שהמילה Nationalism לא הייתה בשימוש נפוץ אלא מסוף המאה ה-19. היא אינה מופיעה, למשל, ברבים מהלקסיקונים המקובלים באותה מאה. כשאדם סמית' (Smith) כותב על עושר העמים (*Wealth of Nations*), אין כוונתו אלא ל"חברות" או ל"מדינות". ראו Aira Kemiläinen, *Nationalism: Problems Concerning the World, the Concept and Classification*, Jyväskylä: Kustantajat, 1964, pp. 10, 33, 48-49.

הלאומית כמושג חברתי-תרבותי - בעולם המודרני לכל אחד יש, או "תהיה" לו, או צריך שתהיה לו, השתייכות לאומית, בדיוק באותו אופן שלכל איש או אישה יש מגדר (gender) - לעומת הייחודיות הבלתי מתפשרת של גילוייה הקונקרטיים. כך, למשל, לאומיות "יוונית", מעצם הגדרתה, היא יחידה במינה; (3) העוצמה ה"פוליטית" של הלאומיות לעומת הדלות (שלא לומר היעדר הנהירות הגמור) הפילוסופית שלהן. במילים אחרות, הלאומיות (nationalism), שלא כמו "איזמים" אחרים, לא הצמיחה שום הוגה גדול: אין לנו לא הובסים (Hobbes), ולא טוקווילים (Tocqueville), לא מרקסים ולא ובריים (Weber) של ה"לאומיות". ה"ואקום" הזה גורם לכך שרבים בקרב האינטלקטואלים הקוסמופוליטיים והרב-לשוניים נוטים לזלזל ב"לאומיות". כמו בדבריה של גרטרוד סטיין (Stein) הניצבת מול אוקלנד, קל להסיק ש"אין שם שום שם". אופייני הדבר שאפילו חוקר רגיש ללאומיות כמו טום נאירן יכול היה בכל זאת לכתוב: "לאומיות" היא הפתולוגיה של תולדות התפתחותו של העולם המודרני, פתולוגיה שאין להתחמק ממנה, וכמו במקרה של 'נוירוזה' אצל היחיד, גם לזו צמודות תדיר רב-משמעות מהותית ויכולת להידרדר לטירוף, ששורשיהן בכעיות של אין אונים שרוב העולם שרוי בהן (מה שמקביל לשלב האינפנטיליזם בהתפתחותן של חברות), ושבררך כלל הן חסרות תקנה.⁸

בחלקו נעוץ הקושי בנטייתנו הלא מודעת להניח את קיומה של לאומיות בלמ"ד רבתי (משהו כמו "הלאומיות באשר היא") ואז להגדיר אותה כ"אידיאולוגיה" (וכדאי לזכור: אם כל אדם ואדם

הוא בן גיל מסוים, אזי המושג "גיל" הוא הכרחי מבחינה לוגית).
נדמה לי שיקל לנו לרדן בשאלות של לאומיות אם נחשוב עליה
כדרך שאנחנו חושבים על "קרבה משפחתית" או על "דת", ולא
כעל משהו שדומה ל"ליברליזם" או ל"פשיזם".

ברוח אנתרופולוגית, אני מציע אפוא את ההגדרה הבאה
ל"אומה": אומה היא קהילייה (community) פוליטית מדומיינת -
ומדומיינת כמוגבלת וכריבונית מעצם הגדרתה.

זוהי קהילייה מדומיינת, משום שאפילו באומה הקטנה ביותר
אין החברים בה מכירים את רוב החברים האחרים, אינם פוגשים
אותם או אפילו אינם יודעים עליהם משהו, ועם זאת בתודעתו של
כל חבר באומה יש דימוי של שייכותם לאותה קהילייה.⁹ בדרכו
האלגנטית מדבר רנאן בעקיפין על כוח מדמיין כזה כשהוא כותב
ש"ממהותה של אומה היא שלכל היחידים בה יש דברים רבים
במשותף, וגם שכולם שכחו דברים רבים".¹⁰ גלנר, בתוקפנות
מסוימת, אומר משהו דומה בפוסקו כי "הלאומיות איננה ההתעוררות
של אומות לתודעה עצמית: היא ממציאה אומות במקום שהן לא
היו קיימות".¹¹ חסרונו של ניסוחו זה הוא שמחמת להיטותו של
גלנר להראות שהלאומיות מתיימרת להיות מה שהיא לא, הוא מבין

9 רא 5 .Seton-Watson, *Nations and States*, p.

10 Ernest Renan, "Qu'est-ce qu'une nation?", in *Oeuvres Complètes*, Paris: Calmann-Lévy, 1947-1961, vol. I, p. 892. הוא מוסיף: "כל אורח צרפתי חייב היה לשכוח את ליל ברתולומאוס הקדוש, את הטבח [של האלביגנוזים] בדרום צרפת במאה ה-13. אין בצרפת אפילו עשר משפחות שיכולות להוכיח שמוצאן מהפרנקים".

11 Ernest Gellner, *Thought and Change*, London: Weidenfeld and Nicolson, 1964, p. 169. (ההדגשה שלי, ב"א).

"המצאה" במשמעות של "זיוף", ולא במשמעות האפשרית של "יצירה" או "פעולת הדמיון". באופן זה משתמע מדבריו שקיימות קהילות "אמיתיות", שאותן יש טעם להעמיד לצד אומות. אבל לאמיתו של דבר כל קהילייה שהיא גדולה מהכפר הקדום שבו היה קיים קשר ישיר בין כל חברי הקהילייה היא מדומיינת (וייתכן שהדבר נכון אפילו באשר לכפרים האלה). מן הראוי להבחין בין קהילות לא לפי מידת האמת/זיוף שלהן, אלא על פי הסגנון שבו הן מדומיינות. כפריים ביאווה ידעו מאז ומתמיד שהם קשורים לאנשים שהם לא ראו מעולם, אבל קשרים אלה דומיינו בעבר באורח מיוחד - כרשתות קרבה ופטרונות שאפשר למתוח אותן ללא גבול. עד לא מזמן לא הייתה בשפת יאווה מילה שמשמעותה המושג המופשט "חברה". כיום אנחנו חושבים אולי על האצולה הצרפתית של "המשטר הישן" כעל מעמד; אבל אין ספק שהיא מדומיינת כך רק החל מתקופה מאוחרת ביותר.¹² לשאלה "מיהו הרוזן דה ק'?" היה נהוג להשיב משהו כמו - "הבעלים של ק'", או - "דודה של הברונית דה ר'", או - "בן חסותו של הדוכס דה ש'", ולא - "איש ממעמד האצולה".

האומה מדומיינת כמוגבלת, משום שאפילו לגדולה שבאומות, הכוללת מיליארד ויותר בני אדם, יש גבולות סופיים, גם אם לא קשיחים, שמעבר להם שוכנות אומות אחרות. אין אומה שסבורה כי

12 הובסבאום, למשל, "מקבע" את המושג באומרו כי בשנת 1789 מנתה האצולה כ־400,000 איש מתוך 23 מיליון (ראו אריק י' הובסבום, תקופת המהפכה - אירופה 1789-1848, תרגמה: עליזה נצר, תל אביב: הדר, 1965, עמ' 80). אבל האם אפשר בכלל להעלות על הדעת תמונה סטטיסטית כזאת של האצולה בתקופת "המשטר הישן"?

גבולותיה הם גבולות המין האנושי. גם חסירי הלאומיות המשיחיים ביותר אינם חולמים על יום שבו כל בני האדם יהיו חברים באומה שלהם, כשם שלמשל נוצרים בתקופות מסוימות יכלו לחלום על כדור הארץ כעל עולם נוצרי לחלוטין.

היא מדומיינת כריבונית, משום שהמושג "אומה" נולד בעידן שבו תנועת ההשכלה והמהפכה קעקעו את הלגיטימיות של ממלכה היררכית שבה שולטת שושלת מתוקף צו אלוהי. מאחר שהאומות הגיעו לבשלות בשלב היסטורי שבו אפילו החסידים הנלהבים ביותר של דת אוניברסלית ניצבו בהכרח מול עובדת קיומן של דתות רבות כאלה, ומול העובדה שלא הייתה התאמה בין התביעות האונטולוגיות של כל אחת מהאמונות הללו לבין השטח שבו הן שלטו בפועל ממש, לא חלמו האומות אלא להיות בנות חורין, ובמקרים הרלוונטיים להיות בנות חורין ישירות תחת מרות אלוהים. העירבון והסמל של חירות זו הם המדינה הריבונית.

ולבסוף, היא מדומיינת כקהילייה, משום שבלי קשר לאי-השוויון והניצול השוררים בה, כל אומה נתפסת תמיד כאחווה עמוקה בין אנשים שנמצאים על אותו מישור. אחווה זו היא שאפשרה, במאתיים השנים האחרונות, למיליוני בני אדם להיות מוכנים - לאו דווקא להרוג, כי אם - למות מרצונם למען דמיונים מוגבלים כאלה.

עניין אחרון זה מעמיד אותנו באחת מול השאלה המרכזית שהלאומיות מציבה: מה יש בדמיונים המצומקים הללו של ההיסטוריה המאוחרת (רק מעט יותר ממאתיים שנים) שהם מסוגלים לחולל מעשי הקרבה עצומים כל כך? אני סבור שראשית התשובה נעוצה בשורשיה התרבותיים של הלאומיות.